

Agata Mirek

Soborowe czyny żeńskich wspólnot zakonnych na przykładzie Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej jedną z form przygotowań do Milenium Chrztu w Polsce w latach 1959–1965

Wrocławski Przegląd Teologiczny 25/1, 61-74

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

S. AGATA MIREK

**SOBOROWE CZYNY
ŻEŃSKICH WSPÓLNOT ZAKONNYCH
NA PRZYKŁADZIE ZGROMADZENIA CÓREK
MARYI NIEPOKALANEJ
JEDNĄ Z FORM PRZYGOTOWAŃ DO MILENIUM
CHRZTU W POLSCE W LATACH 1959–1965**

Przygotowania do odchodów Tysiąclecia Chrztu Polski nazwane Wielką Nowenną Milenijną – jak zauważa wybitny historyk i naoczny świadek wydarzeń sprzed półwiecza, prof. Jerzy Kłoczowski – przybrały wręcz rozmiar gigantycznej akcji społecznej, którą przeprowadzono z inicjatywy Prymasa Wyszyńskiego¹. Prawdą jest także i to, że w wielkie wydarzenie historii Kościoła w Polsce, jakim było bez wątpienia dzieło Wielkiej Nowenny przygotowujące do przeżycia Tysiąclecia Chrztu, bardzo mocno wpisały się doniosłe wydarzenia historii całego Kościoła katolickiego, do których bezsprzecznie należał Sobór Watykański II, odbywający się w Rzymie w latach 1962–1965, zwołany z inicjatywy papieża Jana XXIII w celu odnowy i uwspółcześnienia Kościoła katolickiego². Odbyły się cztery sesje soborowe, pierwszej przewodniczył Jan XXIII, a kolejnym trzem jego następca, Paweł VI. On też zamknął obrady 8 grudnia 1965 r. W obradach soborowych uczestniczyło 3058 Ojców Soborowych oraz

¹ J. KŁOCZOWSKI, *Dzieje chrześcijaństwa Polskiego*, t. 2, Paryż 1991, s. 208.

² Papież w przemówieniu inauguracyjnym w dniu 11 października 1962 r. prosił, aby Ojcowie Soboru – zamiast na nowo komentować zasady i dogmaty wiary – zajęli się „poszukiwaniem nowych form podawania tych zasad współczesnemu światu. Sobór ma dążyć do tego, by ludziom współczesnym, żyjącym w konkretnej, dzisiejszej rzeczywistości, przedstawić w języku zrozumiałym i pociągającym, czym jest Kościół i czego on naucza”. G.M. GARONNE, *Orientacje Soboru*, Paryż 1969, s. 17.

grono ekspertów. Przysłuchiwali im się także audytorzy i obserwatorzy delegowani przez chrześcijańskie wspólnoty niekatolickie³.

Ta wielka zbiorowa refleksja i modlitwa przyniosła wspólnocie wierzących świeży powiew Ducha Świętego, zwróciła twarz Kościoła ku światu, wzmocniła wrażliwość na godność osobową, dała nowy impuls ekumenizmowi i obudziła solidarność międzyludzką. Zasadniczą myślą Soboru była przystosowana odnowa, w działaniach Kościoła chodziło nie o zwykłe reformy, których w historii było wiele, ale z jednej strony o stworzenie i wprowadzenie w ruch pewnego rodzaju *perpetuum mobile* nieustannej odnowy, a z drugiej – o jej rzetelne fundamenty oparte na eklezjologii, zawartej w Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*⁴.

Ksiądz prymas Stefan Wyszyński zauważył zbieżność prac i założeń Soboru Watykańskiego II z pracami i założeniami Wielkiej Nowenny. Celem Soboru była odnowa ducha w Kościele dostosowana do potrzeb współczesnych; celem Wielkiej Nowenny była odnowa i moralne odrodzenie narodu na progu drugiego tysiąclecia chrześcijaństwa⁵. Z tego powodu „akcja soborowa” – czyli dzieło duchowego wspierania reformy Kościoła Powszechnego – była wpleciona w program Wielkiej Nowenny przed 1000-leciem Chrztu Polski, którą uroczystości celebrowano przez cały 1966 rok.

Czym jest Sobór, wyjaśniał list Episkopatu Polski, w którym czytamy: „Sobór jest wydarzeniem Kościoła. Powinien zatem należeć do żywych zainteresowań każdego katolika. Sobór jest jakby aktem rozważań całej społeczności kościelnej nad zagadnieniem niebezpieczeństwa, które są przedmiotem zatroskania i bóleści Kościoła. Tę świadomość razem z Kościołem powinien zdobyć każdy. Każdy powinien w odpowiedniej dla siebie mierze myśleć o sprawach Soboru. Myśl bowiem wytycza drogę działania. W nadprzyrodzonym organizmie Mistycznym, jakim jest Kościół, każdy może przyczynić się w swoim zakresie do budowania Królestwa Bożego na ziemi. A dzieje się to przez modlitwę, umartwienie, ofiarę. [...] Dlatego rzucamy wezwanie: Niechaj i z polskiej ziemi wyciągają się w modlitwie do Boga ręce pomocne, współpracujące w wielkim dziele zbliżającego się Soboru Powszechnego”⁶.

³ Zob. R.M. WILTGEN, *Ren wpada do Tybru. Historia Soboru Watykańskiego II*, tłum. A. SŁOWIK, Poznań 2001; G. ALBERIGO, *Krótką historia Soboru Watykańskiego II*, tłum. T.G. PSZCZÓLKOWSKI, Warszawa 2006; K. WENZEL, *Mala historia Soboru Watykańskiego II*, tłum. J. ZYCHOWICZ, Kraków 2007; J.W. O'MALLEY, *Co się zdarzyło podczas Soboru Watykańskiego Drugiego*, tłum. A. WOJTASIK, Kraków 2012.

⁴ K. WÓJTOWICZ, *Soborowa wizja odnowy i przystosowania w życiu konsekrowanym według nauczania Jana Pawła II*, [...] „Biuletyn Konferencji Wyższych Przełożonych Żeńskich Zgromadzeń Zakonnych w Polsce” (2006), nr 25.

⁵ Por. E.K. CZACZKOWSKA, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.

⁶ *List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej z dnia 16 listopada 1961 r.*, [w:] *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, red. P. LIBERA, A. RYBICKI, S. ŁĄCKI, t. 1, Warszawa 2003, s. 257.

Biskupi polscy rozpoczęli w wyjątkowy sposób przygotowania do Soboru. W połowie kwietnia 1959 r. konferencja plenarna Episkopatu Polski, na wniosek Komisji Głównej, powołała Komisję Soborową przy Episkopacie Polski, wybierając jej przewodniczącego abpa Antoniego Baraniaka⁷ i cały zespół członków⁸. Warto zwrócić uwagę na fakt, że powstanie Komisji Soborowej przy Episkopacie Polski i podjęte przez nią działania wyprzedziły decyzje organizacyjne Ojca Świętego przygotowującego dzieło Soboru, a także pierwsze działania powołanej Komisji Przedprzygotowawczej. Komisja Soborowa przy Episkopacie Polski powstała 15 kwietnia 1959 r., a papież powołał komisję miesiąc później. Komisja Soborowa przy Episkopacie Polski była pierwszym w świecie tego rodzaju gremium powołanym do pracy na rzecz zamierzonego Soboru. Biskupi polscy zaczęli budzić zainteresowanie wiernych sprawą Soboru w skali całego kraju i uczyli rozumieć Sobór przez pryzmat wiary⁹. Biskupi polscy łączyli informacje o Soborze z duchową mobilizacją wiernych, z wezwaniem do modlitwy w intencji Soboru oraz do odpowiedzialności wszystkich katolików za to dzieło¹⁰. „Ilekcroć Ojciec Święty mówi o Soborze Powszechnym, zawsze zwraca się do świata chrześcijańskiego z pokorną prośbą o modlitwę w intencji pomyślnych obrad i owocnego, szczęśliwego ich zakończenia. Postanowiliśmy zatem i my, biskupi Wasi, zachęcić wiernych w całej Polsce do zorganizowanych modłów w intencji Soboru Watykańskiego Drugiego. Zwracamy się więc z tą prośbą do biskupów pozostających w kraju, do braci kapłanów, do zgromadzeń zakonnych męskich i żeńskich, do całego wiernego ludu polskiego. [...] Wręczymy w Rzymie Ojcu Świętemu plan tych modłów, które pod nazwą «Czuwania soborowego z Maryją Jasnogóorską» obejmują wszystkie diecezje Polski. Was zaś najmilsi Bracia i Siostry gorąco prosimy, abyście całą duszą i sercem włączyli się w ten święty nurt modłów, na który liczy Papież i wszyscy Ojcowie Soboru”¹¹.

Kardynał Stefan Wyszyński wraz z całym Episkopatem Polskim zainicjował i poprowadził przez kolejne cztery lata wielkie dzieło duchowe na rzecz Soboru, zwane „czuwaniem i czynami soborowymi”, których przesłania i symbole zna-

⁷ Antoni Baraniak (1904–1977) w 1920 r. wstąpił do Towarzystwa Salezjańskiego. W 1930 r. przyjął święcenia kapłańskie. W 1951 r. został mianowany biskupem pomocniczym diecezji gnieźnieńskiej. W latach 1953–1956 był więziony i torturowany. Od 1957 r. arcybiskup metropolita poznański. Podczas Soboru Watykańskiego II był członkiem Komisji ds. Kościołów Wschodnich.

⁸ Zespół członków stanowili biskupi: Michał Klepacz, Piotr Kałwa, Ignacy Świrski, Andrzej Wronka i Jan Jaroszewicz.

⁹ *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski. Ojciec Soboru Watykańskiego II 1962–1965. Wybór dokumentów*, oprac. S WILK, A. WÓJCIK, Lublin 2013, s. 15.

¹⁰ *W sprawie przyszłego Soboru Powszechnego*, [w:] *Listy pasterskie Episkopatu...*, t. 1, s. 138; *Orędzie Episkopatu Polski do duchowieństwa i wiernych w sprawie Soboru Watykańskiego z 16 listopada 1961 r.*, [w:] tamże, s. 257.

¹¹ *List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej z dnia 30 września 1962 r.*, [w:] tamże, s. 291.

lazły wyjątkowe usytuowanie w auli Soboru Watykańskiego II¹². Żeńskie wspólnoty zakonne z wielkim entuzjazmem odpowiadały na kolejne prośby Księdza Prymasa i duchowo wspierały obrady Ojców Soborowych. Podczas kolejnych sesji wraz z całą wspólnotą Kościoła w Polsce podejmowały zobowiązania w tej intencji. Solidarne włączenie się w przeżywanie wielkich wydarzeń w życiu Kościoła integrowało zgromadzenia zakonne i uczyło je twórczego przeżywania „sentire cum Ecclesie”¹³. Uroczystości inauguracyjne obrady soborowe znalazły swoje odbicie w konkretnych działaniach podejmowanych przez żeńskie wspólnoty zakonne, czego przykładem jest informacja zawarta w *Kronice Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej*, gdzie zapisano: „Dzień rozpoczęcia Soboru 11-go października przeżyto w Zgromadzeniu pod hasłem pokuty i ofiary. W domu głównym całą dobę odbywała się adoracja”¹⁴. Kontynuację tej myśli odnajdujemy także w sprawozdaniu przesłanym do Wydziału Spraw Zakonnych przy Sekretariacie Prymasa Polski: „Codziennie przez okres trwania Soboru jedną Mszę św. wszystkie siostry ofiarują w intencji Soboru (poza obowiązkową)”¹⁵.

W czasie I sesji w 1962 r. wierni Kościoła w Polsce modlili się w intencjach Soboru Watykańskiego II podczas „Czuwań Soborowych z Maryją Jasnogórską”, czyli całonocnych adoracji w narodowym sanktuarium Polaków przed cudownym obrazem Matki Bożej na Jasnej Górze. W liście przesłanym przez Wydział Spraw Zakonnych przy Sekretariacie Prymasa Polski, który koordynował dzieło wspierania Soboru we wspólnotach zakonnych w Polsce, czytamy: „Wskazania ogólne w sprawie «czuwania Soborowego». **Definicja:** Czuwanie soborowe będzie natężeniem modlitwy i napięciem polskiej troski wokół doniosłych spraw Kościoła, którym poświęcony jest Sobór Powszechny. **Cel:** Celem Czuwania Soborowego jest chęć katolików polskich zgromadzonych wokół swej Królowej, Matki Bożej Jasnogórskiej, przyjścia Janowi XXIII z pomocą w jego największym dziele, Soborze Powszechnym. **Charakter:** Idąc za myślą Ojca św.,

¹² „Dobrze wczuwajmy się, dzieci Polski katolickiej, w te intencje Ojca Świętego. Wspierajmy je gorącą modlitwą, którą ożywimy jeszcze w naszych «Czuwaniach soborowych z Maryją Jasnogórską». We wszystkich parafiach polskich, w domach zakonnych, a zwłaszcza w kaplicy Matki Bożej Jasnogórskiej czuwać będziemy na kolanach, uważając modlitwę za najbardziej owocny udział Polski w pracach Ojców soborowych”. *List z Soboru Watykańskiego Drugiego z dnia 11 października 1962 r.*, [w:] *Listy pasterskie Prymasa Polski 1946–1974*, Paryż 1975, s. 409.

¹³ „Nasz dom w tym czasie żywo interesował się przebiegiem II Soboru Watykańskiego. Siostry codziennie czytały artykuły w czasopismach odnośnie Soboru, przeżywając razem z Ojcami Soboru i całym światem. [...] Świadome o doniosłości Soboru Powszechnego, brały czynny udział w czuwaniu nocnym prawie we wszystkich kościołach i kaplicach na terenie Radomia, w sumie 31 czuwań”. Archiwum Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej (dalej: ACMN), Materiały Milenijne (dalej: MM), sygn. E. IV, I, 1, Sprawozdanie z dnia 8 grudnia 1962 r. z okresu czuwania soborowego domu zakonnego przy ul. Partyzantów 12 w Radomiu.

¹⁴ ACMN, Materiały Historyczne (dalej: MH), sygn. E. I, III, 3, *Kronika Zgromadzenia w latach 1958–1971*, s. 44.

¹⁵ ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, *Zobowiązania Soborowe*, s. 67.

który polecił wszystkie prace Soboru Matce Bożej Jasnogórskiej. Czuwanie Soborowe będzie miało charakter maryjny, wyrażający się w wzywaniu pomocy Dziewicy Wspomożycielki i skupieniu się wokół obrazu Pani Jasnogórskiej. Czas: Czuwanie Soborowe obejmować będzie okres od 11 października 1962 r., czyli od rozpoczęcia Soboru, do przewidywanego jego zakończenia”¹⁶. „Czuwania soborowe – pisali biskupi – przeprowadzone w każdym zakątku Polski, skoncentrowane przed obrazem Jasnogórskiej Królowej, przeszły wszelkie nasze oczekiwania, stały się przedziwną łaską nieba okazaną naszemu ludowi i silnym węzłem wiążącym nas z Kościołem Powszechnym i jego Głową. Czuwania te są błogosławionym owocem łaski płynącej z Kościoła Bożego w historycznym roku Soboru”¹⁷. O duchowych owocach tego polskiego dzieła wsparcia soborowego pisał Episkopat Polski w liście do wiernych w sierpniu 1963 r. Biskupi z radością odnieśli się do aktywnego i świadomego udziału katolików w Polsce w zaproponowanym im działaniu. „Udział dorosłych w «Czuwaniach soborowych» – pisali biskupi – był naprawdę niezwykły i budujący. Duszpasterze z całej Polski, którzy okazali bezprzykładną gorliwość, czuwając z ludem dniem i nocą, nie mogli się was nachwalić. Te wszystkie modlitwy i czuwania nocne, ofiary, delegacje na Jasną Górę, połączone z podróżą, zmęczeniem, wykazały prawdziwy troskę Waszą o sprawę Boże i miłość do Kościoła”¹⁸.

Nie mniejsze zaangażowanie można śledzić w życiu żeńskich wspólnot zakonnych, które mając świadomość bycia w sercu Kościoła, aktywnie włączały się we wszystkie inicjatywy. Każde zgromadzenie miało także swoją noc czuwania na Jasnej Górze¹⁹. „Powiedzieliśmy Ojcu Świętemu, że dziś w Soborze bierze udział cała Polska katolicka, która trwa na modlitwie w «Czuwaniu soborowym z Maryją Jasnogórską». Jako zewnętrzny wyraz tej obecności Narodu w pracach Soboru złożyliśmy Ojcu Świętemu «Księgę czuwań soborowych», która zawiera rozporządzenia biskupów i kalendarze diecezjalne czuwań we wszystkich parafiach. Złożyliśmy też Ojcu Świętemu adres hołdowniczy zakonów polskich wraz z symbolicznym ryngrafem i lampką, które oznaczają udział zakonów w modlitwie soborowej, zarówno w ich domach zakonnych, jak i w katedrach i na Jasnej Górze. Szczególną radość sprawiła Ojcu Świętemu wiadomość, że wszystkie parafie w dniu swego «Czuwania» wysyłają na Jasną Górę delegację, by tam modlić się w intencji Ojca Świętego i Soboru”²⁰.

¹⁶ Tamże, sygn. E. IV, I. 1, Czuwania soborowe, s. 57.

¹⁷ *List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej ze stycznia 1963 r.*, [w:] *Listy pasterskie Episkopatu...*, s. 304.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ „W związku z rozpoczynającym się Soborem matka generalna wydała okólnik zachęcający do modlitwy i ofiary na rzecz soboru. Należy sumiennie przestudiować encyklikę przedsoborową ojca św. Jana XXIII «Poenitentiam Agere» (Pokutę czynić) z lipca 1962”. ACMN, MH, sygn. E. I, III. 3, *Kronika Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej z lat 1958–1971*, s. 43.

²⁰ *List z Soboru Watykańskiego Drugiego z dnia 11 października 1962 r.*, [w:] *Listy pasterskie Prymasa...*, s. 408.

W okresie pierwszej sesji soborowej siostry zakonne były zachęcane, aby to duchowe towarzyszenie soborowi miało także przełożenie w konkretach życia codziennego. W zaleceniach Wydziału Spraw Zakonnych czytamy: „W domach zakonnych czuwanie znajdzie swój wyraz w: atmosferze zgody i wzajemnej życzliwości; w intencji ofiarowania wszystkich czynności i przeżycia dnia za papieża i Sobór. Urządzenie ołtarzyka z obrazem Matki Bożej Jasnogórskiej, przed który w porze *Apelu Jasnogórskiego* płonie światło, a zebrana wspólnota modli się dziesiątkiem różańca w intencjach papieża i Soboru oraz czyta fragment Pisma Świętego”²¹.

Podczas II sesji katolicy w Polsce wspierali prace soborowe poprzez „Soborowy czyn dobroci”, wyrażany składanymi na Jasnej Górze ziarenkami pszenicy, z których przygotowano hostię na „Wieczerze Pańskie” odprawiane na Jasnej Górze. Głównym akcentem pracy wewnętrznej była czynna miłość. Ojcowie Soborowi w liście pasterskim pisali: „Rozpoczęliśmy nasz «Czyn Soborowy» w dzień narodzin Matki Bożej. Ta, która niosła posługę dobroci Elżbiecie, szła z pomocą nowożeńcom w Kanie, a stojąc pod krzyżem na Kalwarii, wносиła swój wkład w dzieło Odkupienia – jest natchnieniem i patronką «Soborowego czynu dobroci». Macie wspomagać Sobór już nie tylko modlitwą, ale życiem, czynami i ofiarą. Trudniej jest dokonać odnowy swojego serca, niż modlić się o odnowę. Trudniej jest miłować, niż wypraszać miłość na kolanach. Trudniej jest zachować jedność, pokój w rodzinie, w stosunkach z bliźnimi, niż wołać w niebo o jedność, pokój w rodzinie. A właśnie teraz Kościół wymaga od Was takiego trudu! Trudu odnowy Waszych serc, przez uczynki miłości, dobroci, przebaczenia i miłosierdzia, jest on Kościołowi potrzebny, bo wiara bez uczynków martwa jest. [...] Od Was Bóg na ogół nie wymaga ofiary z życia. Ale złóżcie sami, dobrowolnie, na wezwanie biskupów polskich, którzy w intencji Soboru zarządzili od dnia 8 września «Soborowy czyn dobroci», daninę dobrych czynów, ofiarę Waszych serc, na rzecz miłości braterskiej”²².

Z miłym zaskoczeniem przyjęte zostało przez Ojców Soboru rozdawanie wśród nich przez biskupów polskich hostii. Inicjatywa ta wyszła z Jasnej Góry. Stamtąd przysłano do Rzymu na ręce Prymasa Polski 3000 hostii przygotowanych specjalnie dla Ojców Soboru. Biskupi polscy doręczyli te hostie wszystkim Ojcom Soboru wraz z prośbą o odprawienie Mszy św. za zwycięstwo wiary oraz z listem objaśniającym, że hostie zostały przygotowane na Jasnej Górze z pszenicy zebranej z pól męczeńskiej Polski. Do listu dołączony był też tekst artykułu *Soborowy czyn dobroci*, opublikowany w „L'Osservatore Romano”, w którym biskupi polscy objaśniali, jak wierni w Polsce wspierają dzieło soborowe. Inicjatywa rozdania hostii wśród Ojców Soboru wywołała, jak mówił Prymas, „ogromne wrażenie”. „Otrzymałem mnóstwo listów, w których Ojcowie Sobo-

²¹ ACMN, MH, sygn. E. I, III. 3, *Kronika Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej z lat 1958–1971*, s. 43.

²² *List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej z sierpnia 1963 r.*, [w:] *Listy pasterskie Episkopatu...*, s. 364.

rowi z entuzjazmem oświadczają, że natychmiast odprawią Msze św. Wszyscy mówili, że jest to inicjatywa niezwykła: Ci Polacy zawsze trafiają w nurt najbardziej konieczny. Jeden z Ojców pisze: w tej inicjatywie najbardziej nadprzyrodzonej, najbardziej kapłańskiej i najbardziej liturgicznej, zjednoczyliście wszystkich biskupów przy tym, co w Kościele jest istotne – przy ofierze Mszy Świętej²³.

Również żeńskie wspólnoty zakonne odpowiedziały na apel Prymasa, angażując się w czyny dobroci. „W dniu 19 października miałyśmy to szczęście – pisała przełożona generalna Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej – być w pierwszej grupie rodzin zakonnych składających na Jasnej Górze w obliczu swej Matki i Królowej «soborowe czyny dobroci» w postaci ziaren pszenicy. Składałyśmy je w czasie Mszy św., na ofiarowanie, by zmielone w tym Bożym młynie miłości i ofiary Chrystusowej, stały się Hostią Ofiarną na Wieczereż Pańską Soborową, by stały się pokarmem dla dusz braci naszych, by spotęgowane życiodajną mocą łaski stały się światłem Ducha Świętego dla Ojców Soboru²⁴. W kronice Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej zapisano: „Na apel duszpasterzy siostry chętnie podjęły soborowy czyn dobroci w intencjach owocnych obrad II sesji soboru. Przede wszystkim podjęły usilną pracę nad sobą, przewyciężając ludzkie nastroje i niechęć do czynienia bliźnim dobrze²⁵.”

W duchowej łączności z całym Kościołem Powszechnym i Ojcami Soborowymi sprawowano uroczyste Eucharystie, podczas których konsekrowano otrzymane na Jasnej Górze hostie, przygotowane ze złożonych w darze pszenicznych ziaren dobroci. „21 listopada w święto założenia Zgromadzenia – czytamy w kronice Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej – w Nowym Mieście w domu generalnym odbyła się «soborowa Wieczera Pańska», której przewodniczył ks. bp Jan Jaroszewicz z Kielc. Na tę uroczystość przybyły siostry przełożone ze wszystkich domów Zgromadzenia oraz liczna grupa sióstr delegatek. W homilii ks. biskup zachęcał do ofiar i czynów dobroci na rzecz soboru, stwierdzając: Czyniąc dobrze innym, bogacimy się duchowo²⁶. Zaangażowanie sióstr w „czyny soborowe” było czynnikiem łączącym je jeszcze ściślej i pełniej z działaniami Kościoła w Polsce, a zarazem miało za zadanie uświadomić spoczywającą na wspólnotach zakonnych odpowiedzialność za Kościół Powszechny i zainicjowaną przez Sobór odnowę i przystosowanie²⁷. Soborowy czyn dobroci

²³ P. RAINA, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1962–1963*, Warszawa 1994, s. 181.

²⁴ ACMN, Wydział Spraw Zakonnych (dalej: WZS), sygn. B. XIII. I, 1, *Pisma przełożonej generalnej wysłane do Wydziału Spraw Zakonnych*.

²⁵ ACMN, MH, sygn. E. I, III. 3, *Kronika Zgromadzenia w latach 1958–1971*, s. 57.

²⁶ Tamże.

²⁷ „Dzieło jednoczenia chrześcijaństwa wymaga pomocy uczynków miłości i jedności. Wielka powinna Was ożywiać miłość, życzliwość i duch wzajemnej pomocy. Tym bardziej, że idzie nie tylko o jedność Kościoła katolickiego, ale całego chrześcijaństwa, o powrót do domu Ojca wszystkich, którzy odeszli”. *List Episkopatu Polski z sierpnia 1963 r. używający wiernych do „Soborowego czynu dobroci”*, [w:] *Listy Pastorskie Episkopatu...*, s. 361.

wiązał się ściśle z programem siódmego roku Wielkiej Nowenny pod hasłem „Sprawiedliwość z miłością zaślubiona”, a w praktyce życia miało to przejawiać się w wyrobieniu cnót społecznych, jak: szacunek, słowność, punktualność, obowiązkowość w pracy, uczciwość, prawość, oszczędność i hojność. W pracy duchowej i apostołskiej zalecano, by dzielić się chętnie z innymi wspólnotami zakonnymi, nie tylko dobrami duchowymi, takimi jak: modlitwa, dobra rada, doświadczenia i umiejętności w różnych dziedzinach, ale także materialnymi: środkami finansowymi, odzieżą, książkami czy pracą na rzecz dobra wspólnego. Zachęcano także, by wspierać rodziny wielodzietne, matki samotne i chorych. A jeśli nie można pomóc materialnie, starać się to zrobić przysługą, radą, współczuciem, uśmiechem i modlitwą²⁸.

Hasłem pracy soborowej w czasie III sesji były słowa: „Zwycięzam siebie za zwycięstwo Kościoła”. W liście pasterskim Episkopatu Polski z 4 września 1964 r. czytamy: „Wołać będziemy do Maryi, Matki naszej i Matki Kościoła: Okaż się Matką! Pomóż nam w walce z wadami narodowymi! Daj zwycięstwo nad sobą! Okaż się Matką Kościoła! Spraw, abyśmy mogli przyczynić się do zwycięstwa wiary i Kościoła Świętego! Znakiem łączności z Maryją w zwycięskiej walce nad sobą będzie różaniec. Każda wspólnota, tak parafialna, jak i zakonna przyniosła na Jasną Górę dwa różańce: Jeden z nich z napisem «Pro victoria Ecclesiae» – o zwycięstwo Kościoła – pozostawiono na Jasnej Górze, a następnie przekazano do krajów misyjnych, drugi, z napisem «Mówcie różaniec o zwycięstwo Kościoła», zabierany przez wspólnotę, był znakiem modlitwy za Sobór i za Kościół”²⁹.

Na apel Prymasa, by wspierać dzieło Soboru, jak zawsze z wielkim entuzjazmem i odpowiedzialnością odpowiedziały polskie zakonnice³⁰. „Trzecia sesja soborowa ma nas zastać u stóp naszej Matki i Królowej – napisała w liście do sióstr przełożona generalna Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej s. Jolanta Różalska – aby okazała się prawdziwie Dziewicą Wspomożycielką dla Ojców Soboru”. Przypominała siostrom, że brały czynny udział we wspólnych ogólnopolskich „czuwaniach soborowych”, a także w „soborowych czynach dobroci”, a w czasie kolejnej, trzeciej sesji są zaproszone, by podjąć pracę nad zwyciężaniem siebie w intencjach Ssoboru w myśl hasła i programu ustalonego przez Konferencję Episkopatu dla całej Polski: „Zwycięzamy siebie za zwycięstwo

²⁸ ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, Program pracy dla Rodzin zakonnych żeńskich na VII Rok Wielkiej Nowenny.

²⁹ *List pasterski Episkopatu Polski do duchowieństwa i wiernych o zwycięstwie nad sobą na rzecz Soboru z dnia 4 września 1964 r.*, [w:] *Listy Pasterskie Episkopatu...*, s. 405.

³⁰ „Najmilsze w Panu Siostry, wprawdzie nie ustała nasza modlitwa za Sobór, ale dzień 14 września ma nas zmobilizować do wzmożonej modlitwy i ofiary na rzecz soboru. Mamy błagać Ducha Świętego, by wszystkie narody poznały światło Ewangelii, by Krzyż Chrystusa zajaśniał w swym Majestacie, by lud wierzący pozostał wierny Ewangelii, Krzyżowi, Kościołowi św. i Jego Pasterzom”. ACMN. MM, sygn. E. IV, I, 2, J. Różalska, List do sióstr z dnia 1 września 1964 r.

Kościola”, które wpisuje się w myśl hasła VIII roku Wielkiej Nowenny – „Odnówić wszystko w Chrystusie”³¹. Podczas III sesji soborowej polskie zakonnice każdego dnia powtarzały słowa: „Przez Maryję i z Maryją dla Soboru wszystko”, a w codzienności hasło to wyrażało się w zobowiązaniach: „1. przeciężania własnej nadwrażliwości, humorów, nastrojów, smutku i zniechęcenia. 2. do pielęgnowania we własnym sercu radości płynącej z wdzięczności za wielkie rzeczy, które uczynił mi Pan. 3. do unikania podejrzliwości, nieszczerości, zazdrości i tego wszystkiego, co nas dzieli. 4. do dobroci w myślach, słowach i postawie służebnej. 5. do apostołstwa dobrego uśmiechu w stosunku do każdego i każdej sytuacji”³².

W pracach apostołskich zachęcano, by siostry zakonne wzięły żywszy udział w pracach apostołskich Kościoła, dopomagając w zwalczaniu wad narodowych, starając się zwłaszcza wśród młodzieży o rzetelność, karność, poczucie odpowiedzialności osobistej i zbiorowej, zabiegając o podniesienie kultury życia codziennego wśród tych, z którymi spotykają się w codzienności³³.

W czasie ostatniej sesji soborowej pomoc dla Kościoła zawarta była w hasle: „W macierzyńską niewolę Maryi, Matki Kościoła, za wolność Kościoła w świecie i Ojczyźnie”. W skierowanym do wiernych liście Episkopat Polski zzywał cały naród do: „rzeczy najtrudniejszej: oddania się Bogu przez Maryję i to oddania się całkowitego, że aż w niewolę świętej woli Boga, na pełną wolność dzieci Bożych. To oddanie ma wyraźnie określone intencje: za wolność Kościoła w świecie współczesnym”. Wytyczne przygotowane przez Komisję Maryjną Episkopatu Polski zawierały także zadania dla polskich zakonnice, które zostały ujęte w ogólnopolskim harmonogramie. Okres wspierania Soboru Watykańskiego II przez wiernych Kościoła w Polsce trwał od 5 września 1965 r. do 8 grudnia tegoż roku. Pierwszym wydarzeniem w harmonogramie działań wspierających Sobór był akt oddania wszystkich diecezji w Polsce, dokonany w katedrach przez biskupów ordynariuszy w dniu 8 września 1965 r. Tego dnia na Jasnej Górze akt oddania Matce Bożej uczynili wszyscy biskupi polscy. Natomiast dniem szczególnym dla zakonnice w Polsce był 15 września 1965 r. – wówczas wszystkie rodziny zakonne oddały się w macierzyńską niewolę Maryi za wolność Kościoła³⁴.

Kolejnym etapem trwającym od 14 września do 7 października 1965 r. był okres podejmowania „Zobowiązań Tysiąclecia”, czyli konkretnych zadań dotyczących pracy nad poprawą słabych punktów życia wspólnot zarówno pa-

³¹ ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, List przełożonej generalnej s. Jolanty Różalskiej do siostr z racji III sesji Soboru Watykańskiego II z dnia 1 września 1964 r.

³² ACMN, MH, sygn. E. I, III. 3, *Kronika Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej z lat 1958–1971*, s. 70.

³³ ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, Program pracy dla Rodzin zakonnych żeńskich na VIII Rok Wielkiej Nowenny, kwiecień 1964 r.

³⁴ *List pasterski Episkopatu Polski do duchowieństwa i wiernych o zwycięstwie nad sobą na rzecz Soboru z dnia 4 września 1964 r.*, [w:] *Listy Pasterskie Episkopatu...*, s. 405.

rafialnych, jak i zakonnych. „Zobowiązania Tysiąclecia – czytamy w instrukcji Komisji Maryjnej – staną się przedmiotem szczególnej pracy osobistej i wspólnotowej parafii czy wspólnoty zakonnej do roku 1982, kiedy to obchodzić będziemy 600-lecie przybycia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej do Polski”. Dalszym działaniem w realizacji programu Kościoła w Polsce było wpisanie „Zobowiązania Tysiąclecia” do „Księgi wieczystej”, którą następnie delegacje zarówno parafii, jak i wspólnot zakonnych złożyły w darze Matce Bożej na Jasnej Górze i odebrały kopie obrazu Matki Bożej Jasnogórskiej, który nawiedzał rodziny i wspólnoty pragnące się Jej oddać³⁵.

„Opatrzność chciała, by to dziejowe wydarzenie, jakim jest Sobór Watykański Drugi, zeszło się w czasie z historyczną chwilą polskiego Millennium – pisał w liście do wiernych Episkopat Polski we wrześniu 1965 r. – Wszystko zdaje się wskazywać na to – kontynuowali biskupi – że w ostatnim roku polskiego Millennium Sobór zakończy swą pracę. Pod wspaniałymi auspicjami rozpoczniemy drugie tysiąclecie istnienia i pracy Kościoła w Polsce”³⁶.

Podczas gdy cały świat chrześcijański angażował się w dzieła soborowe, w komunistycznej Polsce prowadzono antykościelną politykę, która miała z pewnością inny charakter aniżeli wymierzone w Kościół katolicki działania w okresie najtragiczniejszego terroru stalinowskiego lat pięćdziesiątych. Nie było już mordowania księży, sióstr zakonnych i działaczy katolickich, tortur, „łamania kości”, jednakże ludzie występujący w obronie Kościoła trafiali niekiedy na kilka lat do więzienia lub byli represjonowani karami finansowymi. Celem partii i rządu stała się powolna likwidacja Kościoła katolickiego poprzez ograniczenie jego wpływu w społeczeństwie (ateizację i laicyzację), rozbicie wewnętrzne, uniemożliwianie lub utrudnianie posługi (duszpasterskiej, katechetycznej, charytatywnej), likwidację bazy materialnej. Celowi temu służyły szykany i represje realizowane z zachowaniem pozorów przestrzegania prawa. Były one w istocie brutalne i perfidne. Często za ich pomocą dążono do ponizienia i upodlenia człowieka, np. poprzez zmuszanie go szantażem do współpracy z tajną policją polityczną. Służba Bezpieczeństwa wykazywała także duże zainteresowanie przebiegiem Soboru. „Na odcinku walki z Kościołem katolickim komunistyczny aparat bezpieczeństwa (nie tylko zresztą PRL-owski) próbował zgłębić całość procesu przemian wewnątrzkościelnych. Stąd też w obszarze zainteresowań polskiej bezpieki, wykonującej przeciw wytyczne Sowietów, znalazły się między innymi: synody biskupów, pielgrzymki papieskie, objawienia fatimskie, kongresy apostołstwa świeckich, ekumenizm (w tym również kwestia wspólnych modłów katolików i innowierców), przemówienia papieskie (prowadzono nasłuchy radiowe), kryzysy Kościoła i reforma Kurii rzymskiej, zmiany liturgiczne, nowe spojrzenie na sakramenty (w tym przede wszystkim

³⁵ ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, Pomoc zakonów i Zgromadzeń żeńskich dla IV Sesji Soboru Watykańskiego II z września 1965 r.

³⁶ *List pasterski Episkopatu Polski do duchowieństwa i wiernych o zwycięstwie nad sobą na rzecz Soboru z dnia 10 września 1965 r.*, [w:] *Listy Pasterskie Episkopatu...*, s. 435.

na sakrament małżeństwa – problem szerszego niż dotąd orzekania nieważności małżeństwa), seminaria i instytuty rzymskie, masoneria, działalność zakonu jezuickiego, dominikańskiego i franciszkańskiego, Sobór Watykański II i jego recepcja (SB prowadziła w tym celu działania operacyjne pod kryptonimem «Concilio») itd.»³⁷.

Efekty tych działań były znikome. Polacy trwali przy Kościele, modlili się i spełniali praktyki religijne, żyli w rytmie rocznym określonym przez święta chrześcijańskie, przekazywali wiarę swoim dzieciom. Dominowała pobożność ludowa, bardzo ceniona przez kardynała Stefana Wyszyńskiego. Nie była ona być może mocno pogłębiona, co jest sprawą dyskusyjną, ale oparta na tradycji religijnej, a także narodowej i odporna na perfidne poczynania władzy komunistycznej. Pobożność ludowa łączyła się często z cechami typowymi dla Polaków: z uporem, cierpliwością, mądrym konserwatyzmem, dążeniem do wolności, indywidualizmem, odpornością na podejrzane ideologie i ich propagandę. Cechy te pozwalały wiernym skutecznie bronić Kościoła i przeprowadzić go pod kierunkiem wybitnych pasterzy w lepsze czasy³⁸. Polskie władze komunistyczne reglamentowały paszporty biskupom polskim udającym się na Sobór, prasa publikowała dezinformujące artykuły na temat ich zaangażowania w soborowe prace. Pobyt biskupów polskich w Rzymie próbowano wykorzystać, by ukazywać konserwatyzm i niechęć polskich hierarchów do współczesnych przemian w świecie. Była to świadoma manipulacja³⁹. O przebiegu obrad pisano tylko to, na co pozwalała cenzura. Z kolei w literaturze marksistowskiej można znaleźć ubolewania z powodu dokonanej przez prymasa Wyszyńskiego selekcji materiałów soborowych udostępnianych w Polsce⁴⁰.

Prymas gorąco zachęcał wspólnoty zakonne do studium dokumentów soborowych, które wskazywały właściwy kierunek działania, przestrzegał natomiast przed zajmowaniem się „plotkarstwem teologicznym, którego namnożyło się w prasie uprzywilejowanej przez komunistyczną cenzurę. Odnowa soborowa, podejmowana na wypróbowanym gruncie milenijnym, to zadanie olbrzymie. Z pewnością przerasta nas swoim zakresem możliwości naszego pokolenia. A jednak nie wolno tego zdania przerzucać na potomnych. Oświadczenie w tej sprawie Pawła VI na zamknięcie soboru jest niedwuznaczne: «Owoce Soboru Powszechnego i jego wpływ na dalszy rozwój Kościoła Chrystusowego zależeć będą od tego, jak my wprowadzimy w życie uchwały soborowe. A więc nikomu z nas nie wolno realizacji Soboru odkładać dla przyszłego pokolenia»⁴¹.

³⁷ S. CENCKIEWICZ, *Cisi sprzymierzeńcy reformy*, „Christianitas” (2004), nr 19/20.

³⁸ W. POLAK, *Polityka władz państwowych w Polsce wobec Kościoła katolickiego przed i w czasie trwania Soboru Watykańskiego II (1956–1965)*, [w:] *Studia soborowe. Historia i nauczanie Vaticanum II*, red. M. BIAŁKOWSKI, Toruń 2013, s. 140.

³⁹ J. KOPIEC, *Kościół w Polsce po 1945 roku*, Opole 1999, s. 30.

⁴⁰ Z. ZIELIŃSKI, *Kościół w Polsce 1944–2000*, Radom 2003, s. 173.

⁴¹ *List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej z 17 października 1966 r.*, [w:] *Listy pasterskie Episkopatu...*, s. 531.

Całe dzieło odnowy soborowej służyło ożywieniu świadectwa sióstr w Kościele. Wymowne jest w tym względzie stwierdzenie: „szukający Boga szukają Boga w ludziach, bo gdzie oni będą Go widzieli? W niebie? Jeszcze nie pora. W Eucharystii? Starannie ukryty, Chyba w nas. Chyba my jesteśmy ambasadorami, to my jesteśmy fotografiami Boga. Mamy tak integralnie należeć do Boga, aby całym sobą móc Boga emanować, tym samym być Jego żywym świadkiem”⁴².

Dziękczynienie za Sobór w Polsce połączyło się z dziękczynieniem Narodu Polskiego za łaskę Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Polsce, skłaniało do tego, by przeżywać w nowy sposób tajemnicę chrztu świętego. Ojciec święty Paweł VI w liście apostołskim do Narodu Polskiego na Milenium zamknął swe życzenia w słowach: „Aby jubileuszowe uroczystości Tysiąclecia stały się dla Polaków nowym chrztem”. To życzenie papieża streszczało program dziewięcioletniego przygotowania do uroczystości milenijnych, było także echem zakończonego Soboru, który jak zauważyła ówczesna przewodnicząca Konferencji Zakonów Żeńskich w Polsce m. Andrzeja Górską, „w nowym blasku ukazał fakt, że przez chrzest konsekrowani wchodzą bezpośrednio w Chrystusowe Tajemnice, gdyż życie zakonne to nic innego jak wyciągnięcie do końca wniosków z tego, co przynosi chrzest”⁴³.

Słowa kluczowe: Kościół, zakony, siostry zakonne, Sobór Watykański II, Milenium

Synodal Acts of Female Religious Communities Based on the Example of the Congregation of the Daughters of Mary Immaculate. One of the Forms of Preparation for the Millennial Baptism in Poland 1957–1966

Summary

In the years 1962–1965, the Second Vatican Council deliberated in Rome, convened by Pope John XXIII in order to modernize and renovate the Catholic Church. Polish communist government wanted to use the Council for its own use. Church in Poland, especially monastic orders, undertook many joint initiatives aimed to provide spiritual assistance of proceedings of Council's fathers.

In Poland, the council action was linked to the Great Novena programme before the millennial anniversary of the baptism of Poland celebrated throughout 1966. The Primate noticed the coincidence of the work and aims of the Council

⁴² S. WYSZYŃSKI, *Przemówienia do zakonnic*, cyt. za: *Wspomnienia o współpracy międzyzakonnej zgromadzeń zakonnych żeńskich w Polsce po II wojnie światowej do roku 1960*, oprac. A. ŁĄCZKA, cz. 2, Warszawa 1986, s. 563.

⁴³ A. GÓRSKA, *List do sióstr urszulanek z dnia 23 lutego 1966 r.*, „Szary Posłaniec” (2008), nr 96, s. 66.

with the work and aims of the Great Novena. The objective of the Council was to renew the spirit in the Church accordingly to the needs of contemporary people, meanwhile the goal of the Great Novena was to renew and to reborn morally the nation on the verge of the second millennium of Christianity.

The final outcome of the works was brave and enthusiastic undertaking of conciliar rebirth by the orders, as preparation for the celebration of millennium of the Christening of Poland, celebrated in 1966.

Key words: Church, female orders, the Second Vatican Council, Millennium

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

Archiwum Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej (ACMN)

ACMN, Materiały Historyczne (dalej: MH), sygn. E. I, III. 3, *Kronika Zgromadzenia Córek Maryi Niepokalanej w latach 1958–1971*.

ACMN, Materiały Milenijne (dalej: MM), sygn. E. IV, I, 2, List przełożonej generalnej s. Jolanty Różalskiej do siostr z racji III sesji Soboru Watykańskiego II z dnia 1 września 1964 r.

ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, Pomoc zakonów i Zgromadzeń żeńskich dla IV Sesji Soboru Watykańskiego II z września 1965 r.

ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, Program pracy dla Rodzin zakonnych żeńskich na VII Rok Wielkiej Nowenny.

ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, Program pracy dla Rodzin zakonnych żeńskich na VIII Rok Wielkiej Nowenny, kwiecień 1964 r.

ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 2, Zobowiązania Soborowe.

ACMN, Wydział Spraw Zakonnych (dalej: WZS), sygn. B. XIII. I, 1, Pisma przełożonej generalnej wysłane do Wydziału Spraw Zakonnych.

ACMN, MM, sygn. E. IV, I, 1, Sprawozdanie z dnia 8 grudnia 1962 r. z okresu czuwania soborowego domu zakonnego przy ul. Partyzantów 12 w Radomiu.

Listy Pasterskie Episkopatu Polski

List w sprawie przyszłego Soboru Powszechnego, [w:] *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, red. P. LIBERA, A. RYBICKI, S. ŁĄCKI, t. 1, Warszawa 2003, s. 138.

List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej z dnia 16 listopada 1961 r., [w:] *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, t. 1, Warszawa 2003, s. 257.

List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej z dnia 30 września 1962 r., [w:] *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, t. 1, Warszawa 2003, s. 291.

List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej z 17 października 1966 r., [w:] *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, t. 1, Warszawa 2003, s. 531.

List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej z sierpnia 1963 r., [w:] *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, t. 1, Warszawa 2003, s. 364.

- List Episkopatu Polski do katolickiej młodzieży polskiej ze stycznia 1963 r.*, [w:] *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, t. 1, Warszawa 2003, s. 304.
- List pasterski Episkopatu Polski do duchowieństwa i wiernych o zwycięstwie nad sobą na rzecz Soboru z września 1965 r.*, [w:] *Listy Pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, t. 1, Warszawa 2003, s. 435.
- List pasterski Episkopatu Polski do duchowieństwa i wiernych o zwycięstwie nad sobą na rzecz Soboru z dnia 4 września 1964 r.*, [w:] *Listy Pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, t. 1, Warszawa 2003, s. 405.
- List z Soboru Watykańskiego Drugiego z dnia 11 października 1962 r.*, [w:] *Listy pasterskie Prymasa Polski 1946–1974*, Paris 1975, s. 407–409.

Inne

- Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski. Ojciec Soboru Watykańskiego II 1962–1965. Wybór dokumentów*, oprac. S WILK, A. WÓJCIK, Lublin 2013.

II. OPACOWANIA

- ALBERIGO G., *Krótką historia Soboru Watykańskiego II*, tłum. T.G. PSZCZÓLKOWSKI, Warszawa 2006.
- CENCKIEWICZ S., *Cisi sprzymierzeńcy reformy*, „Christianitas” (2004), nr 19/20.
- CZACZKOWSKA E.K., *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.
- GARONNE G.M., *Orientacje Soboru*, Paryż 1969.
- KŁOCZOWSKI J., *Dzieje chrześcijaństwa Polskiego*, t. 2, Paryż 1991.
- KOPIEC J., *Kościół w Polsce po 1945 roku*, Opole 1999.
- O'MALLEY J.W., *Co się zdarzyło podczas Soboru Watykańskiego Drugiego*, tłum. A. WOJTASIK, Kraków 2012.
- POLAK W., *Polityka władz państwowych w Polsce wobec Kościoła katolickiego przed i w czasie trwania Soboru Watykańskiego II (1956–1965)*, [w:] *Studia soborowe. Historia i nauczanie Vaticanum II*, red. M. BIAŁKOWSKI, Toruń 2013.
- RAINA P., *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1962–1963*, Warszawa 1994.
- WENZEL K., *Mała historia Soboru Watykańskiego II*, tłum. J. ZYCHOWICZ, Kraków 2007.
- WILTGEN R.M., *Ren wpada do Tybru. Historia Soboru Watykańskiego II*, tłum. A. SŁOWIK, Poznań 2001.
- WÓJTOWICZ K., *Soborowa wizja odnowy i przystosowania w życiu konsekrowanym według nauczania Jana Pawła II*, „[...]Biuletyn Konferencji Wyższych Przełożonych Żeńskich Zgromadzeń Zakonnych w Polsce” (2006), nr 25.
- WYSZYŃSKI S., *Przemówienia do zakonnic*, cyt. za: *Wspomnienia o współpracy międzyzakonnej zgromadzeń zakonnych żeńskich w Polsce po II wojnie światowej do roku 1960*, oprac. A. ŁĄCZKA, cz. 2, Warszawa 1986.
- ZIELIŃSKI Z., *Kościół w Polsce 1944–2000*, Radom 2003.